

Natalia Ryś

"Duchowieństwo krakowskie w latach 1795-1918", Anna Szczerba, Warszawa 2017 : [recenzja]

Res Gestae. Czasopismo Historyczne 6, 318-325

2018

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Anna Szczerba, *Duchowieństwo krakowskie w latach 1795–1918*,
(Monografie z Dziejów Nauki, t. 49), Oficyna Wydawnicza Aspra-JR,
Warszawa 2017, ss. 866

Od wieków duchowni zajmowali eksponowane miejsce w krakowskiej społeczności. W zaborze austriackim w latach dwudziestych XIX wieku Kościół katolicki stanął wobec szeregu ograniczeń narzuconych przez system józefiński. Miał on na celu zreformowanie Kościoła i podporządkowanie go państwu. Doszło do kasat klasztorów. Zmieniły się zadania i rola duchownych – obok tradycyjnej posługi duszpasterskiej przypisano im nowe obowiązki. Stali się urzędnikami realizującymi cele państwa, zwłaszcza w takich kwestiach, jak prowadzenie metryk aktów stanu cywilnego czy ogłaszanie aktów władzy państwowej z ambon¹. Samego Krakowa nie dotknięty skutki tych reform, nie było kasat tutejszych klasztorów, sytuacja była zupełnie inna niż we Lwowie, ponieważ miasto weszło w skład monarchii nie w 1772 roku, a w 1795 roku. I wreszcie momentem przełomowym był konkordat przyjęty w 1855 roku, który wiązał się z ważną reorientacją dokonującą się w polityce Habsburgów. Przyznał on państwu austriackiemu, zwłaszcza cesarzowi, wiele przywilejów i uprawnień w stosunku do kleru, ale – w przeciwieństwie do epoki józefińskiej – uznał Kościół za instytucję równouprawnioną i starał się oddać to, co mu się należało z prawa Bożego i kościelnego².

W okresie autonomii galicyjskiej Kraków stał się najlepiej rozwiniętym ośrodkiem życia religijnego kraju podzielonego zaborami. Skutkowało to tym, iż wpływ duchowieństwa na jego mieszkańców był znaczny³. Księża aktywnie uczestniczyli w życiu społecznym i kulturalnym miasta. Zasiadali w Radzie Miejskiej, pracowali w różnych jej komisjach, byli członkami instytucji charytatywnych i społecznych, współpracowali z miejscową prasą, wydawali własne czasopisma, w ten sposób oddziaływali na poglądy społeczeństwa⁴. Kontakty kleru z mieszkańcami Krakowa, obok działalności duszpasterskiej, politycznej czy udziału w życiu społecznym, istniały również na gruncie towarzyskim. Księża bywali w domach zarówno ziemiaństwa, arystokracji, jak i inteligencji⁵.

¹ M. Małecki, 2008, s. 155.

² A. Gerstmann, 1935, s. 85.

³ S. Estreicher, 1932, s. 25–29.

⁴ I. Homola-Skąpska, 1983, s. 290.

⁵ Eadem, 1984, s. 162.

Odgrywali istotną rolę w życiu całej społeczności. O tym właśnie zagadnieniu traktuje książka Anny Szczerby.

Recenzowana publikacja powstała na podstawie rozprawy doktorskiej obronionej na Uniwersytecie Jagiellońskim w 2014 roku. Promotorem pracy był prof. dr hab. Julian Dybiec. Autorka recenzowanej monografii pracuje jako nauczycielka historii w Liceum Ogólnokształcącym nr 1 w Suchej Beskidzkiej. Jest autorką m.in. książki *Szkoła z tradycjami: z historii suskiego liceum* (Sucha Beskidzka 2005) i artykułów historycznych opublikowanych na łamach „Rocznika Sądeckiego”. Swoje zainteresowania koncentruje wokół historii Polski XIX wieku, historii kultury oraz historii sztuki.

Wydana w 2017 roku książka Anny Szczerby, stanowiąca portret zbiorowy duchowieństwa krakowskiego w latach 1795–1918, budzi zainteresowanie zarówno swoją obszernością, jak i rekomendacjami opiniujących ją do druku recenzentów: Tomasza Gąsowskiego oraz Józefa Wołczańskiego. Konstrukcja monografii opiera się na układzie problemowym. Pracę podzielono na pięć rozdziałów, które poprzedzono erudycyjnym *Wstępem* i podsumowano celnym *Zakończeniem*. Wydzielone zagadnienia w postaci rozdziałów i podrozdziałów uznają za optymalne. Niewątpliwym walorem pracy jest aneks, który mieści się na końcu recenzowanej pozycji. Zawarto w nim najważniejsze informacje dotyczące zdecydowanej większości kleru we wspomnianym okresie mieszkającego i przebywającego na terenie miasta. W spisie znajdują się również nazwiska tych, u których nie można było określić miejsca święceń. Ponadto w pracy zawarto indeks osobowy oraz ilustracje.

Związły tytuł rozprawy nie budzi krytycznych uwag. Ramy chronologiczne obejmują okres zaboru austriackiego (1795–1918), zostały zakreślone prawidłowo. Autorka niekiedy wykracza poza przyjęte cezury, odwołując się do czasów przedzaborowych oraz Drugiej Rzeczypospolitej.

Poszczególne części pracy poświęcone są: strukturze duchowieństwa krakowskiego (rozdział 1), duszpasterstwu, działalności społeczno-charytatywnej (rozdział 2), postawom wobec ważnych wydarzeń narodowych, społecznych i politycznych (rozdział 3), twórczości intelektualnej (rozdział 4), duchowieństwu w świetle opinii publicznej (rozdział 5). Taki układ tekstu wymagał dużej dyscypliny redakcyjnej. Z tego zadania Autorka wywiązała się z różnym skutkiem, co zostanie szerzej omówione w podsumowaniu tego artykułu.

Jak podkreśla Szczerba, podstawowym celem pracy było stworzenie portretu zbiorowego krakowskiego duchowieństwa diecezjalnego czasów niewoli narodowej oraz zbadanie i ukazanie działań księży w różnych obszarach życia krakowskiej rozbiorowej rzeczywistości. Dodatkowo chodziło o uchwycenie pewnych tendencji, zachowań, mechanizmów działania w różnych sferach funkcjonowania wspomnianej grupy społecznej.

Dysertacja dotyczy rzymskokatolickiego duchowieństwa diecezjalnego. W obrębie badań znalazły się nie tylko osoby pełniące stałą posługę na terenie miasta, ale też te, które przebywały przez pewien czas w Krakowie i odegrały znaczącą rolę, np. na gruncie naukowym. Należy wyjaśnić, że główny cel został zrealizowany. Autorka skupiła się na grupie najaktywniejszych księży, nato-

miast nie analizowała szczegółowo życia poszczególnych jednostek, co mogłoby stworzyć wiele trudności.

Badania nad dziejami duchowieństwa krakowskiego okresu niewoli do czekały się nie tylko monumentalnej syntezy w postaci dwutomowej *Historii Kościoła w Polsce* autorstwa Bolesława Kumora i Zdzisława Obertyńskiego⁶, ale wielu analiz i monografii poświęconych różnym aspektom tego tematu. Dotychczasowy stan badań zdominowany jest przy tym z jednej strony przez rozprawy dotyczące organizacji terytorialnej i administracyjnej diecezji krakowskiej, z drugiej zaś przez biografistykę⁷. Warto nadmienić, że Irena Homola-Skąpska, wybitna badaczka XIX wieku, również podejmowała ową tematykę w swoich badaniach⁸, Autorka recenzowanej pracy wielokrotnie powołuje się na nie.

Podstawa źródłowa monografii jest niezwykle bogata. Składają się na nią dokumenty z siedmiu archiwów (wyłącznie polskie), źródła drukowane, prasa oraz opracowania. W przypadku archiwów należałoby zasygnalizować, iż Autorka nie dotarła do zasobów lwowskich i wiedeńskich, co niewątpliwie ubogaciłoby pracę. Wśród materiałów archiwalnych zwraca uwagę duża liczba źródeł z Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie. Ich wartość dokumentacyjna jest niezwykle istotna, stanowi interesujące źródło do dociekań nad trwałością dziedzictwa kulturowego pielęgnowanego przez krakowskie duchowieństwo czasu rozbiorów. Autorka korzystała też z prasy, m.in. „Czasu”, „Gazety Krakowskiej”, „Wiadomości Kościelnych”. Analiza bazy źródłowej, skonfrontowana z treścią książki, ukazuje warsztat badawczy Anny Szczerby. Wiele źródeł, które przywołuje, nie było wcześniej wykorzystanych. Autorka podeszła krytycznie do zawartych w nich informacji.

Warto podkreślić, ostatni rozdział poważnie odstępuje pod względem długości od pozostałych. Liczy tylko pięćdziesiąt stron, podczas gdy pierwszy aż sto czterdzieści osiem. Powszechnie przyjmuje się, iż najkrótszy rozdział powinien liczyć przynajmniej połowę tego najdłuższego, dlatego też pod tym względem konstrukcja pracy budzi zastrzeżenia. W czasie lektury ma się wrażenie, iż ów najmniejszy rozdział został nakreślony ogólnie, a można było go rozwinąć bez większych przeszkód. Dysproporcje, które z tego wynikają, skłaniają do pytania, czy Anna Szczerba nie powinna była podjąć próby bardziej przemyślanego, merytorycznego podziału książki, w którym rozdrobnienie na poszczególne wątki zostałoby zastąpione omówieniem zwartych w bloki zagadnień, dających czytelnikowi kompleksowy obraz problemu. Niestety rozdział ten posiada też inne wady, które zostaną wskazane w dalszej części artykułu. Ponieważ zaś nie sposób odnieść się w do całej treści książki liczącej 866 stron (wraz z aparatem naukowym, aneksem i ilustracjami), dlatego

⁶ B. Kumor, 1974; B. Kumor, Z. Obertyński, 1974.

⁷ I. Homola-Skąpska, 1983, s. 275–291; J. Urban, 2000; tenże, 1997; Ł.T. Sroka, 2010, s. 542–552; *Kościół krakowski w życiu państwa i narodu polskiego*, 2002; M. Barcik, 1986; H. Barycz, 1964; tenże, 1958; A.P. Bieś SJ, 2012.

⁸ I. Homola-Skąpska, 1983; Eadem, 1984.

poprzestaną na omówieniu zasadniczych założeń badawczych i ostatecznych ustaleń dokonanych przez Autorkę.

Kluczowe założenia publikacji wyjaśniono we wstępie. Znaleźć tam można również wnikliwe omówienie stanu badań i charakterystykę podstawy źródłowej. W tym miejscu należało bliżej scharakteryzować spisy duchowieństwa *Elenchus Venerabilis Cleri tam saecularis quam Regularis Dioecesis Cracoviensis 1812–1919* oraz *Catalogus Praelatorum et Canoniorum Ecclesiae Cathedralis Cracoviensis*. Niestety Autorka tego nie uczyniła, choć w dalszej części książki powołuje się na te pozycje.

Rozdział pierwszy to syntetycznie przedstawiona organizacja terytorialna diecezji krakowskiej w latach 1795–1918. Ponadto zaprezentowano strukturę krakowskiego duchowieństwa świeckiego. Przywołano jego liczbę, pochodzenie społeczne i geograficzne, wykształcenie oraz sytuację materialną i ścieżkę karier. Ten rozdział został napisany głównie na podstawie aktualnego stanu badań.

Dzięki spisom *Elenchus Venerabilis Cleri tam Saecularis quam Regularis Dioecesis Cracoviensis 1812–1919* udało się odtworzyć liczbę duchowieństwa. W pierwszej połowie XIX wieku w mieście przebywało około 80 duchownych diecezjalnych, natomiast w drugiej połowie ich liczba wzrosła do 90–150. Przyczyn tego zjawiska było kilka, warto wskazać niektóre: rozwój miasta, obsadzenie nowych miejsc w kapitule, tworzenie szkół⁹. Autorka za pomocą metody statystycznej odtwarza strukturę duchowieństwa. Na podstawie *Teczek personalnych księży* dokładnie ustaliła pochodzenie społeczne księży. Dominowali duchowni pochodzenia szlacheckiego, a po 1830 roku do stanu duchownego wstępowali mężczyźni pochodzenia mieszczańskiego i chłopskiego.

Autorka pisze: „Kraków jako atrakcyjny ośrodek rozwoju myśli kulturalnej, a zwłaszcza religijnej, wabił duchownych także z Wielkiego Księstwa Poznańskiego” (s. 50). Warto do tego dodać, że prześladowania nasilające się w okresie Kulturkampf były pretekstem do wyjazdów duchownych z zaboru pruskiego. Do Krakowa zjeżdżali nie tylko księża, ale i biskupi, którzy osiadali w mieście, jak np. biskup sufragan poznański Jan Chryzostom Janiszewski.

W tym rozdziale Autorka opisuje sytuację finansową krakowskich duchownych. Główną słabością jest brak jakiegokolwiek porównania uzyskanych wyników z tezami innych badaczy, którzy podejmowali tematykę innych grup społecznych. W efekcie czytelnik nie dowie się, czy obserwowane prawidłowości – np. wysokość świadczeń – odnosiły się do wszystkich członków szacowanego gremium, czy też badana grupa stanowiła wyjątek. Przykładowo pisze: „od 1879 roku biskupowi diecezji krakowskiej przyznawano stałą pensję w wysokości 6000 złr. rocznie” (s. 149). Warto dopowiedzieć, że były to pobory podobne do tych, jakie pobierał w tym okresie prezydent miasta. Dla porównania trzeba dodać, niższy urzędnik państwowy zarabiał pod koniec wieku XIX około 1000 złr.¹⁰

⁹ J. Purchla, 1992, s. 35.

¹⁰ I. Homola-Skąpska, 1983, s. 285, 289.

Dalej Autorka pisze: „pogrzeb z asystą księży z dodatkowymi opłatami dla grabarzy, podzwonnym itd. kosztował 9 złr.–13 złr., opłata za ślub to 15 krajcarów, 6 kr. kościelnemu i 6 kr. za zapowiedzi” (s. 149). W tym przypadku mamy podobną sytuację, nie ma odniesienia do wynagrodzenia innych grup społecznych. Nie wiemy czy to wygórowane kwoty, czy niskie. Ciekawe byłoby też porównanie (bardzo krótkie i zwięzłe) liczby duchownych wyznania rzymskokatolickiego z duchownymi innych wyznań.

Mankamentem tego rozdziału jest przyjęta w pracy metoda prowadzenia narracji, czyli wymienianie poszczególnych duchownych, których wyróżnia jedna z omawianych cech. Opisy bardzo często się dublują. Dodatkowo Autorka zaopatrzyła ten rozdział (ale i kolejne również) w szereg zestawień, które niejednokrotnie zawierają te same informacje. Pobieźnie potraktowano zagadnienia związane z liczebnością, wykształceniem, pochodzeniem duchowieństwa. Pojawiły się one w kontekście diecezji krakowskiej, niestety bez głębszych wniosków.

W drugim rozdziale ujęto dwa charakterystyczne obszary działalności duchowieństwa: duszpasterstwo oraz działalność społeczno-charytatywną. W pierwszej kolejności Badaczka ukazała przede wszystkim siłę oddziaływań duchowieństwa na mieszkańców, ponadto uchwyciła więź łączącą Kościół z krakowianami. Anna Szczerba podkreśla: „duchowni nie rezygnowali w okresie niewoli z żadnej z form duszpasterskiej posługi, wręcz przeciwnie, wciąż odpowiadali na potrzeby chwili. Trudna sytuacja kraju skłaniała do podejmowania ciągle nowych wyzwań społeczno-charytatywnych” (s. 172). Analizując działania duszpasterskie, Autorka wykorzystała dzieła duchownych, pamiętniki oraz prace innych badaczy, takich jak: Stanisław Estreicher, Bronisław Niemiec, Daniel Olszewski, Jan Kracik.

Rozdział trzeci przedstawia postawy duchownych wobec ważnych wydarzeń narodowych, społecznych i politycznych. Nie budzi wątpliwości fakt, iż wpływ duchowieństwa na wydarzenia, które miały miejsce w Krakowie, był istotny. Jak podkreśla Autorka: „na opinię księży w wielu momentach czekano, często uznając ją za wiążącą” (s. 396). Anna Szczerba przedstawiła losy krakowskich duchownych podczas wydarzeń znaczących dla narodu polskiego, wydołyła przykłady uległości polskich duchownych wobec władz zaborczych, ale ukazała również skłonność kleru do antyzaborowej konspiracji. Poparła to wieloma przykładami. Warto przybliżyć jedną z wielu odezw, którą wydał biskup krakowski pod wpływem wiosennych sukcesów wojsk polskich w 1831 roku i cofania się z polskich ziem marszałka rosyjskiego Iwana Dybicza. Skierowano ją do duchowieństwa i wiernych¹¹: „Doszła nas w tych dniach przerażająca od rządu narodowego wiadomość, że nieprzyjaciel, który wtargnął na drogę ojców naszych i srogości, na jakie wspomnienia wzdrzyga się zarówno religia i ludzkość mianowicie, że ziomków naszych bezbronnych nawet i spokojnych, w głąb kraju swego jako niewolników uprowadza, że zdatną do broni młodzież naszą w najezdnicze szeregi swoje gwałtem wtrąca i onejże prze-

¹¹ W. Saletra, 2011, s. 145.

ciwko własnym współrodakom walczyć rozkazuje, że gdzie się tylko pokaże, wszystko rabunkiem, ogniem i mieczem w pustynię zamienia”¹².

W tej części Autorka przedstawiła również działania kleru w okresie międzypowstaniowym, przedstawiając ruch polityczny i społeczny (ruch chłopski, kwestia kobieca, żydowska) w zaborze austriackim oraz na emigracji. Podstawą tych trudnych i rozbudowanych zagadnień są w dużej mierze opracowania. Pominęto ciekawy epizod, jakim była wspólna konspiracja w zaborze austriackim kleru łacińskiego i unickiego przed rokiem 1848 i ich rozejście się – z inspiracji austriackiej – w czasie Wiosny Ludów.

Rozdział czwarty, najobszerniejszy w pracy, co zostało wcześniej zasygnalizowane, traktuje o twórczości intelektualnej duchowieństwa. Autorka starannie omówiła dokonania księży na gruncie naukowym i kulturalnym. Opisała działalność pisarską, pracę na uniwersytecie oraz w innych placówkach naukowych. Jak pisze, istota tego rozdziału „polega na pionierskim uchwyceniu całościowego obrazu dokonania intelektualnych księży, wyeksponowaniu charakterystycznych cech twórczości” (s. 21). Autorka starała się w miarę wszechstronnie przedstawić aktywność naukową duchowieństwa. Dzięki przeprowadzonym badaniom udało się wyselekcjonować zbiorowość najbardziej aktywnych księży (Antoni Trznadel, Józef Pelczar, Władysław Knapiński, Jan Schindler). Jej zdaniem „działalność intelektualna duchowieństwa, rysująca się w początkowym okresie niewoli w niezbyt różowych barwach, z czasem nabierała naukowej ścisłości” (s. 520).

Ostatni rozdział, jak pisze Autorka, „odmalowuje oczami pamiętnikarskich wspomnień szeroką gamę charakterów, indywidualności duchownych okresu niewoli narodowej”. Moje zastrzeżenie budzi tytuł rozdziału: *Duchowieństwo w świetle opinii publicznej*, bowiem oprócz pamiętników, nie ma powołań na opiniotwórcze materiały, takie jak czasopisma. Wydaje się, że należało zmienić tytuł lub zmodyfikować treść tej części publikacji. Rozdział ten stanowi podsumowanie kwestii poruszanych wcześniej. Niewątpliwie jego walorem jest wykorzystanie prac ponad osiemdziesięciosobowej grupy pamiętnikarzy, przedstawicieli różnych grup społecznych, którzy ukazali postawy i zachowania duchownych. Przeanalizowano w nim różne obszary ich działalności, np. duszpasterską, naukową, społeczno-charytatywną. Należy podkreślić ogromną, tytaniczną wręcz pracę, jaką włożyła Autorka w zebranie i opracowanie *Aneksu duchowieństwa krakowskiego (1795–1918)*. Co ciekawe, aneks zawiera dane osób włączonych w skład lokalnego prezbiterium, ale też nazwiska gości spoza jego struktur. Ponadto przy nazwiskach umieszczono jednocześnie wykaz podstawowych źródeł zawierających informacje o danej osobie. Jest to niezwykle rzadkie w tego typu publikacjach i tym bardziej wymaga docenienia.

Imponująca jest także bibliografia zamieszczona na 71 stronach. Jak sądzę wszystkie pozycje były wykorzystane i potrzebne podczas pisania, gdyż odnoszą się do różnorodnych zagadnień. Autorka sięgnęła wyłącznie do literatury polskojęzycznej. Warto podkreślić, że niewątpliwie bardzo dobrze orientuje się

¹² F. Wężyk, 1895, s. 280.

w dotychczasowej historiografii poświęconej krakowskiemu duchowieństwu w dobie rozbiorów. Dobrze zna literaturę dotyczącą wydarzeń rozgrywających się w Krakowie. Sięga do prac traktujących o historii Krakowa. Anna Szczerba sprawnie buduje przypisy. Język rozprawy jest jej mocną stroną – precyzyjny, dobry literacko.

Konkludując, mimo podziału pracy na stosunkowo wąskie tematycznie podrozdziały zdarzają się powtórzenia. Autorka omawia problemy, które zasygnalizowała już wcześniej. Dobrze byłoby się skoncentrować na analizie pewnych zbliżonych zagadnień w jednym miejscu. Ten brak usystematyzowania sprawia, że książka jest tak obszerna.

Prezentowana monografia, jakkolwiek nie przynosi rewolucyjnych tez, jednak w kompetentny i klarowny sposób systematyzuje wiedzę o duchowieństwie krakowskim w ważnym okresie funkcjonowania, jakim niewątpliwie były zabory. Pomimo drobnych niedociągnięć zapewne znajdzie ona istotne miejsce w kanonie nowszych lektur poświęconych życiu religijnemu epoki rozbiorów.

Uzupełnienie wymienionych mankamentów znacznie wzbogaciłoby prezentowaną analizę, jednakże można zrozumieć brak uwzględnienia szerszego spektrum zagadnień, zważywszy na ogrom materiału. Ostatecznie, napisana starannie i odpowiedzialnie oraz przynosząca interesujący materiał do refleksji książka stanowi inspirację do podjęcia i zbadania niepoznanych jeszcze pól interakcji między duchownymi a społecznością krakowską, co – miejmy nadzieję – zostanie przedsięwzięte przez Annę Szczerbę w kolejnych pracach lub przez innych, podążających jej szlakiem badaczy.

Natalia Ryś

* Natalia Ryś, Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Instytut Historii i Archiwistyki, e-mail: ry.natalia@gmail.com

Bibliografia

- Barcik M., 1986, *Księża doktorzy honoris causa Uniwersytetu Jagiellońskiego (1809–1931)*, Kraków.
- Barycz H., 1958, *Alma Mater Jagiellonica: studia i szkice z przeszłości Uniwersytetu Krakowskiego*, Kraków.
- Idem, 1964, *Uniwersytet Jagielloński w życiu narodu polskiego*, Wrocław.
- Bieś A.P. SJ, 2012, *Jan Badeni SJ (1858–1899). U początków ruchu społecznego katolików w Galicji*, Kraków.
- Estreicher S., 1932, *Znaczenie Krakowa dla życia narodowego polskiego w ciągu w. XIX*, [w:] *Kraków w XIX w.*, t. 1, Kraków, s. 25–29.
- Gerstmann A., 1935, *Konkordat austriacki z roku 1933*, "Collectanea Theologica", 16/1, s. 84–94.
- Homola-Skąpska I., 1984, „*Kwiat społeczeństwa...*” (*struktura społeczna i zarys położenia inteligencji krakowskiej w latach 1860–1914*), Kraków–Wrocław.

- Eadem, 1983, *Duchowieństwo Krakowa w okresie Autonomii Galicyjskiej 1860–1914 (wykształcenie i sytuacja materialna)*, „Nasza Przyszłość” R. 60, s. 275–291.
- Kościół krakowski w życiu państwa i narodu polskiego*, red. A. Pankowski, Kraków.
- Kumor B., 2002, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, Warszawa 1974.
- Kumor B., Obertyński Z., 1974, *Historia Kościoła w Polsce*, t. 2, Warszawa.
- Małecki M., 2008, *Ksiądz – urzędnik czy kapłan, czyli o reformach stosunków administracyjnych duchowieństwa rzymskokatolickiego w Galicji w dobie józefinizmu*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, t. 2, s. 155–191.
- Purchla J., 1992, *Matecznik Polski. Pozaekonomiczne czynniki rozwoju Krakowa w okresie autonomii galicyjskiej*, Kraków.
- Saletra W., 2011, *Duchowieństwo obszaru między Wisłą a Pilicą wobec powstania listopadowego 1830–1831*, „Teki Komisji Historycznej”, z. 8, s. 141–160.
- Sroka Ł.T., 2010, *Problematyka Kościoła katolickiego i Uniwersytetu Lwowskiego w materiałach księdza Jana Nepomucena Fijałka*, [w:] *Lwów. Miasto – społeczeństwo – kultura*, t. VII: *Urzędy, urzędnicy, instytucje*, red. K. Karolczak, Ł.T. Sroka, Kraków, s. 542–552.
- Szczerba A., 2010, *Duchowieństwo krakowskie w latach 1795–1918*, Warszawa.
- Urban J., 2000, *Diecezja krakowska w XIX w.*, [w:] *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków, s. 304–383.
- Idem, 1997, *Kanonie akademickie Kapituły Katedralnej Krakowskiej (1795–1945)*, Kraków.
- Wężyk F., 1895, *Powstanie Królestwa Polskiego w roku 1830–1831. Pamiętnik spisany w r. 1836*, Kraków.